

Роман ШПОРЛЮК

ПАДІННЯ ЦАРИСТСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР: РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ І НАДМІРНЕ РОЗШИРЕННЯ ІМПЕРІЇ*

Вступ

Російська держава розпадалася двічі у цьому столітті. В 1917 році Російська імперія руйнувалася, б'ючись і програваючи у світовій війні. Радянський Союз розпався в 1991р., у мирний час, через кілька десятиріч після перемоги у найбільшій з усіх воєн в історії Росії. Першого разу держава розпалася перед приходом комуністів до влади, другого — в період їхнього правління.

Про розпад Російської імперії та СРСР було написано багато, а ще більше буде написано¹. Автор має скромнішу мету — окреслити певні чинники, які мали суттєвий вплив на ці події, не стверджуючи, однак, що саме вони були вирішальними в тому, що трапилося.

На відміну від інших новочасних імперій, які впали тоді, коли їхні попередні метрополії були поступово трансформовані в “нормальні” нації й національні держави, царська імперія розвалилася ще до того, як виникла сучасна російська нація і російська національна держава. Важливим чинником краху імперій у 1917 та 1991 роках був, серед іншого, конфлікт між імперською державою та російською нацією, чи “суспільством”, що виникли на той час. В обох випадках “Росія” сприяла падінню “Імперії”. Це веде нас до висновку, що обидві імперії не змогли вирішити

---

* Перекладено за виданням: Karen Dawisha and Bruce Parrott, eds. *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective*, Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1996.

“російського питання” — безумовно, одного з найважливіших для Росії.

Іншим важливим чинником, що вплинув на падіння Російської та Радянської імперій було їхнє надмірне розширення. Вони встановили гегемонію над націями й територіями, які відмовлялися визнати Росію і/або СРСР зразком вищої цивілізації, вищою формою розвитку економіки й урядування — якостей, що їх мусить мати імперія, якщо її система управління не базується на самому насильстві. Встановлення гегемонії над ними за відсутності такого визнання з боку підлеглих вимагало широкого вживання насильницьких методів, і це зробило російське правління в Європі важким тягарем для росіян, що в свою чергу ще більше сприяло відчуженню російських людей від їхньої держави. Ці чинники стали додатковими перешкодами у формуванні сучасної російської нації. Таким чином, включення неросійських національностей в імперську чи радянську державу негативно вплинуло на умови життя російських людей. Покликані та примушені своїми урядами (царським та комуністичним) служити великій меті імперії, російські люди виявили, що їм дуже складно самоідентифікуватися незалежно від імперії.

У зв'язку зі специфічністю явища, яке розглядається в цьому есе, слід підходити дуже розважливо до всіх окреслених тут проблем і фактів, оцінюючи їх виключно з історичної точки зору. Автора найбільше цікавлять ті елементи минулого досвіду, які можуть бути корисними для вибору напрямків майбутнього поступу. Відомий вислів Гегеля, що “єдине, чого навчає історія, — це те, що вона нічого не навчає”, звичайно розуміється невірно: Гегель не казав, що історія не може нічого навчити, — він вважав лише, що люди не вміють і не бажають шукати глибшого змісту і значення конкретних подій².

Що таке імперія?

Що ми розуміємо під імперією? Існує багато визначень, і ми не будемо пропонувати нового. Замість цього скористаємось деякими описами імперії, що їх запропонували інші дослідники. Так, Гіта Йонеску виділяє в імперії три головні елементи: (1) “сильний політичний центр, якому

надано життєздатності історичною місією розширення”; (2) “релігійне чи ідеологічне насильство”; (3) “відчуття кінцевої мети”, притаманне імперській еліті³. За Домініком Левеном, “імперія має бути великою силою”, але вона має також “відігравати головну роль у формуванні... цінностей і культури історичної епохи”. “Щоб імперія була великою силою, очевидно, залучаються ресурси, ідеології, спокуси розширення і культурні стилі, які, в історичних рамках, передбачаються у концепції імперії”⁴. Врешті, Іштван Гонт бачить імперію як “вид територіальної державної системи, всередині якої цілі народи чи нації (навіть якщо вони зберігають видимість територіальної чи іншої окремішності) вважаються панівними або підлеглими”. Гонт погоджується з Майклом В. Дойлем, що “імперія... це взаємовідносини, формальні чи неформальні, за яких одна держава контролює ефективну політичну незалежність іншої. Це може бути досягнуто силою, політичним співробітництвом, економічною, соціальною чи культурною залежністю”⁵.

Таким чином, відповідно до цих авторів, ми робимо висновок, що вважатись імперією може лише держава з великою силою, причому визнаною інтернаціонально; вона мусить займати велику територію, включаючи в себе різні народи з різними правовими та адміністративними системами; використовувати почуття ідеологічної чи релігійної місії більше, ніж політику сили; бути лідером у сфері культури.

Царська імперія

Росія почала називатись імперією лише в 1721 році, хоч насправді стала такою ще задовго до того, як Петро I змінив її назву. Присвоєння Петром I західного титулу (в той час у Європі була тільки одна держава такого типу, Священна Римська імперія, керована Габсбургами) добре узгоджується з його — і російською взагалі — орієнтацією на Європу.

Імперія на сході

Але задовго до цих змін у назвах Московія вже стала імперією. Ключова подія у цьому процесі відбулася під час правління Івана Грозного — так зване “підкорення Казані”. Андреас Каппелер присвячує розділ під назвою “Збирання земель Золотої Орди з XVI по XVIII століття” у своєму звіті про становлення Російської імперії⁶.

Певен час після того московити і волзькі татари, а також інші народи сходу, переважно тюркські й ісламські, жили під одною юрисдикцією. Московська еліта розробляла тимчасові угоди з елітою східних народів, з якими її предки запізналися ще під час монгольського панування над Московською Руссю. Річард Пайпс відзначає, що московити успішно асимілювали східні народи, чия знать не мала таких привілеїв, як московське дворянство, проте вони виявилися “цілковитими невдахами” в західних провінціях, де місцеві дворяни традиційно були в кращому становищі⁷. Під керівництвом Москви російська й татарська еліти почали співпрацювати, і подальше розповсюдження впливу Москви на схід було цим значно спрощено⁸. Московити й мешканці Поволжя, а згодом і Уралу та Сибіру, жили разом у державі, до якої важко застосувати концепції, взяті з західноєвропейського досвіду. Московська “східна імперія” формувалася до ери сучасних націй та націоналізму, і формувалась вона переважно в таких регіонах, де західні ідеї якщо й були відомі, то тільки через Москву.

Імперія на заході

Цілком інша ситуація склалася в західних російських володіннях. Московська держава розширювалася на захід ще до Петра, в XV-XVI ст., приєднавши Новгород і частини Великого Князівства Литовського, великої держави, розташованої в той час на просторах сьогоднішньої Білорусі, України й західних регіонів Росії. Ці західні надбання принесли Росії території, раніше відкриті західним впливам, проте вони були не досить сильними, щоб урівноважити східний характер російської держави. Перша “вестернізація” Москви відбулася в XVII ст., коли цар встановив

своє панування над частинами України на схід від Дніпра, які раніше належали Польщі, а також над Києвом. Результатом цього стала трансформація російської культури під українським, або західно-руським (включаючи білоруський) впливом, яка змушувала деяких російських учених пов'язувати з'яву нової Росії з “українізацією” Московії в XVII-XVIII ст.⁹

Наступний важливий крок у напрямку європеїзації Росії відбувся за Петра Першого. На додаток до багатьох змін у культурній, адміністративній та військовій галузях, цар здобув нові території у війні зі шведами, включно з місцем, де був збудований Санкт-Петербург, нова столиця Росії, а також балтійські провінції — територію нинішніх Латвії та Естонії. Після розподілу Польщі наприкінці XVIII століття Катерина II додала до російських володінь більшу частину Правобережної України (окрім Галичини) і всю сьогоднішню Білорусь та Литву. Нарешті, в 1815 р., під час правління Олександра II, Росія захопила навіть центральні польські землі, Варшаву, Люблін, Кельце і Каліш, створивши там фіктивне Польське Королівство, більш знане як Конгресівка. А ще перед тим, у 1809 р., Росія здобула Фінляндію, додавши таким чином ще один протестантський народ до переважно протестантських естонців, латвійців, балтійських німців, завойованих ще за часів Петра.

Таким чином, окрім православних і мусульман (яких Росія набула ще й у Криму та інших колишніх володіннях Туреччини), ця нова імперія включала мільйони юдеїв, католиків (у тому числі уніатів) та протестантів. Таке величне просування в Європу не мало аналогів у європейському досвіді. Західноєвропейські імперії розширювалися шляхом придбання заморських колоній, тимчасом як Росія, поряд зі східними завоюваннями, встановлювала своє панування над регіонами і людьми, які були більш європейськими, ніж сама Росія. Під цим оглядом навіть Габсбурзьке розширення на Балкани та в Галичину (1772, 1795) відрізнялося від російського, оскільки Відень був значно “західнішим” від своїх новонабутих володінь. Безумовно, сучасні західні нації так само виникли внаслідок завоювань. Але ці завоювання відбувалися задовго до ери націоналізму, і цей чинник урешті-решт зробив можливим для мешканців Бретонії, Бургундії і Провансу визнати

першість Парижа й поступово стати “французькими”. Росіяни доволі швидко переконалися, що буде значно складніше — якщо взагалі можливо — зробити нових європейських підлеглих Санкт-Петербурга “російськими”. Відсталі порівняно із британцями, французами або німцями східні європейці були чи принаймні вважали себе розвиненішими за своїх російських сюзеренів. Із виникненням новочасної ідеї “народу” нові підлеглі російських царів дедалі певніше почали вважати себе “поляками” (у старій Речі Посполитій “поляками” були лише дворяни), фіннами, українцями, литовцями, естонцями тощо. Якщо б російські еліти вчилися на досвіді Заходу, вони шукали б способу витворити нову спільну ідентичність із татарами та іншими підкореними народами, як це, наприклад, зробила Англія з Уельсом та Шотландією, витворивши спільну британську ідентичність¹⁰.

Імперія в добу націоналізму

Замість того щоб інтегрувати народи й релігії, які вона вже мала, Росія проголосила епоху націоналізму, приєднавши до себе націю, яка, безумовно, стала її завзятим і нескоримим ворогом. У своїй гучній книзі про злет і падіння “Росії як багатонаціональної імперії” Андреас Кеппелер пише: “Польський національний рух уперше і найвідчутніше підірвав Російську імперію. Він став в опозицію не лише до уряду, а й до більшої частини російського суспільства і вплинув на литовців, білорусів та українців, які століттями залежали від польської знаті й перебували під впливом польської культури. Поляки також відіграли головну роль під час кризи Радянської імперії наприкінці ХХ століття”¹¹.

У ХІХ столітті Польща являла собою найвідоміший приклад націоналістичної боротьби за відновлення свободи. У Польщі відбувалися численні повстання, спрямовані проти Росії, яка відігравала роль головного пригноблювача Польщі. Поляки були гордою нацією, яку позбавили своєї держави; Російській імперії довелося братися за вирішення польського питання ще до того, як вона визначила основні аспекти свого власного націєтворення. А приблизно в той самий час уся Східна й Центральна Європа захопилася

ідеями, вперше сформульованими в Німеччині, про те, що національність — це культурна єдність, яка ґрунтується на мові, і що національності й мови можуть бути об'єднані в сім'ї. Вчені та письменники Чехії, Сербії, Росії відкрили, що їхні мови, а отже й нації, являють собою єдину слов'янську родину. Дехто зробив з цього інтелектуального відкриття додатковий політичний висновок: слов'яни повинні єднатися, має бути "слов'янська єдність", якщо взагалі не єдина слов'янська держава. Але при втіленні цієї ідеї виникли деякі складнощі, як це відзначає Франтішек Граус: "Єдина незалежна слов'янська країна, Росія, була найменш розвиненим регіоном Європи, в якому рабовласницький устрій існував до 1861 року, а неаристократичне населення не мало жодних прав". Чехи слушно вважали себе значно розвиненішими за росіян, для яких бути слов'янином означало бути російським, але "найбільшу проблему... становили поляки", які потерпали від гноблення своїх друзів-слов'ян¹².

Росіяни відчували, що необхідно узаконити свою присутність у Європі відповідно до нових ідей про національність. Вони почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію. Кеппелер стверджує, що в своєму прагненні стати "своїми" серед європейців росіяни створили свою історію (та переглянули свої стосунки зі Сходом), узявши на озброєння суто західні концепції. Їхні історики ХІХ століття навчили росіян дивитися на імперію як на національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов'ян та православних християн. У працях видатних російських істориків ХІХ століття "історія багатонаціональної російської імперії стала російською історією"¹³. Це, в свою чергу, спричинило визначення неетнічних росіян, зокрема й тих, що жили з етнічними росіянами в одній країні століттями, як "іногородців", іноземців, словом — російські низи, або й узагалі колонізовані народи. Цей підхід передбачав глобальні відмінності, влучно схарактеризовані Джефрі Госкінгом: "Британія мала імперію, а Росія була імперією — і, може, й досі нею лишається". Як пояснює Госкінг, Британська імперія була відчуженою від своїх територій (Ірландія — радше виняток), а тому британці могли відокремити себе від імперії без зайвих страждань. На-

томість “Російська імперія була частково батьківщиною для всіх туземців, які неминуче змішувалися з росіянами на базарах, вулицях та у школах — і фактично змішуються досі”¹⁴.

Очевидно, російська ідентифікація зі слов'янами й зміна самовизначення країни в європейських категоріях мали певний довгостроковий вплив на стосунки Москви з російським сходом. Не для всіх одразу стало очевидним, що перенесення столиці з Москви до Санкт-Петербурга, яке наблизило Росію до Європи, теж зробило російський Схід (Казань і далі) більш іноземним, більш віддаленим. “Слов'янська ідея”, яка зруйнувала габсбурзький династичний принцип і допомогла створити культурний і духовний бар'єр між слов'янськими народами, з одного боку, та романськими й германськими - з іншого, дала Росії відчуття головного і найсильнішого члена в родині слов'янських націй, проте ця сама ідея, якщо придивитись уважніше, поставила поза законом — з етнічної точки зору — присутність Росії на сході, в “Азії”.

Але все це стало зрозумілим лише у XX столітті. Наприкінці XVIII і протягом майже всього XIX монтувалися складові частини російської національної історії. Ця нова історія робила московську, а потім і петербурзьку Росію прямим спадкоємцем Візантійської імперії, а через неї — й давньогрецької культури, провідним народом у православному світі.

Багато хто й досі вірить, що візантійський та грецький впливи мали велике значення для формування російської культури й політики, тимчасом як гарвардський історик Едвард А. Кінан вважає це “найбільшою містифікацією за всю історію європейської культури”. “До другої половини XVII століття, — пише він, — навряд чи можна було знайти хоч одного корінного москвича, обізнаного зі славетними греками”¹⁵. Тим не менше, ідея “візантійської спадщини” давала історичну підтримку імперській російській мрії про “відвоювання” Константинополя, Царгорода чи Царського Міста, у мусульман. Інший міф пов'язував Москву із середньовічним Києвом. Фактично московські росіяни і гадки не мали про те, що вони є “продовженням” Києва, аж поки їм про це не сказали. “Ці люди навіть не думали про Київ” — стверджує Кінан¹⁶. Тільки після поєднання

України з Росією в XVII столітті був встановлений і спроектований зв'язок Москви з Києвом у середньовічному минулому. Цей зв'язок був ще раз перезатверджений під час розподілу Польщі, коли більшість земель України і вся Білорусь дісталися Росії: київський міф допоміг відкинути польські вимоги; а невдовзі був використаний і для того, щоб відмовити українцям у праві називатись окремою, незалежною від росіян, нацією¹⁷.

Відтак не дивно що після приєднання Києва й Візантії до своєї генеалогії росіяни переінакшили відповідним чином і свій історичний досвід на сході. Міф про "київсько-візантійську спадщину" був доповнений міфом "монголо-татарського іґа". Згідно з цією схемою, середньовічна Росія страждала століттями під "гнітом" татар, раз у раз повстаючи проти них і поступово визволяючись. Одним із підсумків цієї "історичної" боротьби було завоювання християнською Росією мусульманської Казані.

Ці ідеологічні побудови XIX століття започаткували період полемік, такий знайомий і улюблений для російських істориків. Найвідомішими були дебати слов'янофілів та західників. Та хоч би як сильно розходились їхні погляди на відносини Росії з Європою, всі вони розглядали Росію з точки зору тієї ж Європи. Слов'янофіли — захисники російської винятковості — розуміли свою Росію як слов'янську та православну, не включаючи у цю єдність татарів. Тобто їхнє розуміння Росії було сформоване цілком під впливом західних теорій. Євразійство, яке проголосило на рещті, що росіяни та східні народи належать до однієї спільноти, з'явилося щойно в 1917 році. Назагал, залежність від теорій була розповсюдженим російським безладдям¹⁸.

Російська розбудова імперії розгорталась у двох напрямках: по-перше, Москва, підкоривши Казань, розпочала завоювання сходу; трохи пізніше, після приєднання Східної України й Києва, було розпочато похід на захід. Схоже, що російський східний похід виявився успішнішим, попри високі релігійні й культурні бар'єри, які на заході, здавалося б, були значно нижчими. Безумовно, завоювання Росією Кавказу й Центральної Азії в XIX столітті були відкрито загарбницькими, колоніальними і мали те саме обґрунтування, що й європейські заморські завоювання, — на-

приклад окупація Францією Північної Африки. В ХІХ столітті росіяни явно дивились “на схід” крізь європейські окуляри, якщо не взагалі європейськими очима¹⁹.

Імперія і Росія

Ця велика імперія, що простягалась від Балтики до Тихого океану, захопивши в Європі землі й людей від Фінляндії до Бессарабії та Криму, мала глобальні політичні і соціальні проблеми з “російською власністю” — проблеми, ускладнені тим, що ніхто не знав, де ця “російська власність” кінчається і де “імперія” починається, бо, як автор вже зазначав, Росія не мала імперії, вона була нею.

В короткому резюме політичної та соціальної історії ми можемо сказати, що в ХІХ столітті царське правління опосередковувалось росіянами, які вірили в революцію як засіб вирішення російських проблем і які ждали реформи. Революційна традиція включала повстання декабристів 1825 року (першу російську революцію), діяльність Олександра Герцена на засланні, підйом революційних виступів і політичного тероризму, що, крім усього іншого, призвів до вбивства Олександра II (1881), селянські повстання, промислові страйки, виникнення марксистських кіл і формування Російської соціал-демократичної партії (1898), її розпад на більшовицьке та меншовицьке крила, а потім і на окремі партії, революція 1905 року... Революційний табір сформулював фундаментальні питання, з якими зіткнулась Росія на початку ХХ століття, — скинення монархії, ліквідація земельної власності, боротьба проти капіталізму, — питання, що їх могла вирішити тільки революція.

Царистська автократія мала паралельні “буржуазні”, ліберальні і демократичні альтернативи, які включали людей, зайнятих у регіональному і локальному самоуправлінні, професійні асоціації, незалежну пресу, освітні і культурні товариства. Заснування Думи в 1906 році і виживання її представницького ядра до 1917 року наводили на думку про поступовий розвиток якщо не демократії, то принаймні ліберального конституціоналізму.

Тим часом підтримувачі абсолютної монархії почали зраджувати своєму традиційному династичному легітимізму на користь націоналістичних чи етнічних ідей ідентичності.

На початку ХХ ст. виник російський націоналістичний рух, який бачив імперію як національну державу росіян. Він вважав всіх інших чужаками і закликав до відмови їм у правах “справжніх росіян”. Під час правління Олександра III (1881 - 1894) і Миколи II (1894 - 1917) цей шовіністичний рух одержав зростаючу підтримку в офіційних колах при дворі.

Зрозуміло, що не тільки етнічні росіяни брали участь у революційному, реформістському чи, навіть, процаристському рухах: у всіх таборах були репрезентовані фактично всі етнічні складові. Слід пам'ятати також, що на початку ХХ століття етнічні росіяни, чи великороси, як вони тоді себе називали, становили менше половини населення імперії, а українці, поляки, білоруси, євреї, фінни, вірмени, грузини й татари були серед найчисленніших меншин. І якщо більш традиціоналістські елементи меншин вважали монархію спадкоємною, зростаюча підтримка нею російського націоналізму робила віру в царя сумнівною навіть для найбільш консервативних і лояльних етносів. Зайве казати, що національності також мали свої власні етнічні партії, організації та рухи.

Польща була найсерйознішою з усіх російських національних проблем. Офіційні кола Росії і більшість суспільства вважали, що польське питання має бути розв'язаним за планом, прийнятим на Віденському конгресі 1815 р., і розглядали його як внутрішню справу тих трьох країн, де жили поляки. Це відрізнялося від точки зору поляків, продемонстрованої повстаннями 1830 - 1831 і 1863 - 1864 років, та й у революції 1905 року провідну роль теж відіграли російські поляки. У Польщі, Фінляндії, Латвії, а також у Закавказзі революція 1905 року була як соціальною, так і національною²⁰.

Саме в 1905 р. вперше стали відомі широкій публіці імена двох поляків, які згодом, після 1917 р., досягли видатного становища — Юзеф Пілсудський став засновником незалежної польської держави, а Фелікс Дзержинський — засновником радянської секретної поліції. Водночас і український, литовський та білоруський національні рухи, які спочатку підтримували в Російській імперії соціальну і культурну конфронтацію з поляками, поставили себе в опозицію до російської автократії. Більш того, поляки

почали розглядати ці національності як своїх спільників проти Росії. Фінни, естонці та латвійці теж зайняли антиімперську позицію.

Від війни до революції, 1914-1917 роки

Ми ніколи не визнаємо, яким шляхом пішла б Росія, коли б у 1914 р. не втрутилася війна. Наприкінці 1916-го — на початку 1917 років уже було ясно, що Росія цю війну програла. Цього разу всі невирішені російські проблеми постали ще гостріше, ніж у війні з Японією 1904-1905 рр. Затяжна криза призвела до відречення царя від престолу і падіння монархії в березні 1917 р. Нову Росію очолив Тимчасовий уряд, складений із партій Думи. Російські люди взяли, чи здавалося, що взяли, долю своєї держави у власні руки. Мали відбутися загальні вибори до Конституційної асамблеї, яка б зробила Росію демократичною і прогресивною країною, вирішивши більшість насущних питань, таких як земельна реформа, права національностей і релігійних груп; словом, ця асамблея створила б сучасну російську націю, яка була б на західному рівні розвитку. За місяць до виборів, однак, у листопаді 1917 р., на зміну Тимчасовому урядові прийшли більшовики зі своєю радянською владою. Трохи дивно читати, навіть у текстах відомих учених, що “в 1917 р. більшовики під керівництвом Леніна скинули царя”. Більшовики не скидали царя. Вони скинули перший у Росії демократичний уряд.

Знов-таки, історики подають безліч “причин” і обставин, таких як продовження дуже непопулярної війни, що зробили можливим для Леніна та його товаришів здобуття влади — спочатку в Петрограді й Москві, згодом, після кривавої громадянської війни, майже на всій території колишньої імперії.

1917 рік: падіння імперії й знищення нації

Чому демократична Росія проіснувала ледь більше як півроку? Чому перемогли більшовики? Всі три події — падіння монархії, падіння демократії і перемога більшовиків — у своїй узгодженості і взаємозв'язку були дока-

зом того, що процес утворення російської нації не був завершений до 1917 р.

Населення Росії — тут ми маємо на увазі “ядро” етнічних росіян — залишалось розділеним протягом тривалого часу. Освічене (чи “буржуазне”) міське суспільство було відчужене від імперської держави; більша частина промислового робітничого класу була відчужена не лише від держави, а й від “суспільства”; що ж до селянських мас, тобто більшості росіян, то вони взагалі жили у світі, відокремленому і соціально, й культурно, від буржуазного суспільства та міського світу. Відомо, що більшовики здобули перевагу в своїй боротьбі за владу саме завдяки селянству, хоч їхня програма, як невдовзі зробилося очевидним, була абсолютно несприятливою для селянських прагнень та інтересів. Але в 1917 р., як пояснює Пайпс, “селянин мав революційні настрої лише в одному напрямку: він не визнавав приватної власності на землю”. І хоч більшість орних земель була у селянському володінні, вони “палко бажали” землі поміщиків, багатіїв та селян-одноосібників. Пайпс убачає в “перевазі общинного землеволодіння в європейській Росії, поряд із спадковим кріпосництвом, базисний фактор російської соціальної історії”. Крах царизму можна пояснити “глибинними культурними й політичними вадами системи, які заважали ефективному управлінню та економічному і культурному зростанню країни”. В умовах війни ці вади стали фатальними. “Ми тут маємо справу з національною трагедією, коріння якої йде глибоко в минуле країни”²¹.

Далі Пайпс розробляє це питання: “Основною проблемою російських селян було не погноблення, а ізоляція. Вони були ізольовані від політичного, економічного і культурного життя країни, і тому їх не зачепили ті зміни, які відбувалися з часів Петра Першого, котрий спрямував Росію курсом “вестернізації”... селянство, схоже, просякнуло московською культурою: з точки зору культури воно мало не більше спільного з правлячою елітою чи інтелігенцією, ніж місцеве населення британських колоній в Африці — з вікторіанською Англією”²².

Можливо, Пайпс не зовсім переконливий у своїй оцінці економічного становища селян, але слід визнати силу його аргументів стосовно негативного наслідку культурної та

юридичної ізоляції селян від “суспільства”. Можливо, ця ізоляція була б менш непроникливою, коли б та енергія і ресурси, що їх імперія марнувала на русифікацію неросіян (найдорожче обходила Польща), спрямовувались на “русифікацію” селян усієї великої Росії — наприклад, на навчання їх читати й писати. Це лиш одна ілюстрація того, як глибоко і фатально польське питання вплинуло на внутрішній розвиток Росії.

Марк Р. Бесінджер має рацію, що “національне самоутвердження російських меншин не було причиною падіння царського режиму”, і що “національні еліти... загалом обережно підходили до проголошення національних держав у хаосі й неладі, які надійшли за цим”. А проте важко погодитися з ним, що “царська система розвалила себе сама”²³.

На той час для всіх, хто розглядав Росію в світлі європейської історії (а такі люди складали більшість серед освічених росіян), було зрозуміло, що російська нація та суспільство звільнили себе від імперської держави в березні 1917 р. й почали розвивати Росію як “нормальну країну”. Вони цілком слушно раділи падінню монархії як підсумку тривалої політичної боротьби, від декабристів до недавньої революції 1905 року, навіть коли не схвалювали різноманітних ексцесів. У цьому сенсі російський березень-1917 розглядався аналогічно до революцій 1789 і 1848 рр. у Європі. Водночас чимало авторів відзначало згодом, що основна маса російського населення, себто селяни, ще не були трансформовані в національно свідомих росіян — на відміну від селян в інших країнах, які на той час уже стали французами, німцями (або, в межах російської імперії, поляками, фіннами, литовцями). Лідери, що опинилися при владі у березні, не доклали належних зусиль до “націоналізації” мас — перетворення селянського населення країни у найбільшу спільноту російської нації, яку можна собі уявити. Звичайно, це спірне питання, чи частка етнічно українських селян («малоросів», за офіційними термінами), які вже тоді усвідомлювали себе українцями за національністю, була більшою, ніж відповідна частка селян-“великоросів”, які мислили себе в термінах російської нації і держави. Якщо це так, то революція 1917 р. потребує певного концептуального переосмислення. Назагал

учені переконані, що в 1917 р. в Росії відбулася соціальна революція, тимчасом як російської “національної проблеми”, на їхню думку, не існувало. Відтак уся проблематика російської революції відноситься до соціальної історії і недооцінюється важливість інших чинників, особливо в етнічних околицях, таких як Україна²⁴.

Тим часом, якщо Пайпс має рацію щодо ставлення російських селян до держави й суспільства у “власній” країні, якщо класовий конфлікт між сільськими масами і міським суспільством у Росії був справді таким глибоким, що переважав над будь-якою внутрішньокласовою солідарністю (підтвердженням тому — події 1917 р. та громадянська війна), то висновок про невдачу будівництва російської нації стає неминучим²⁵.

Той факт, що листопад 1917 року зумовив “знищення нації”, знайшов дальший розвиток у програмі й діяльності більшовиків, котрі розглядали Росію, за Пайпсом, “як трамплін для світової революції”²⁶. Цілком неймовірно, щоб селяни й робітники, які підтримували більшовиків, теж вважали світову революцію своєю найпершою метою. Чи можуть такі люди бути нацією і водночас дозволити групі явних мрійників або й цілком божевільних очолити світову соціалістичну республіку? Російський історик Юрій Готьє занотував до свого щоденника 22 січня 1918 року: “Що це за нація, яка дозволяє проводити над собою такі експерименти?”²⁷

Радянський Союз: ідеологія, геополітика і народності

Формально створений у 1922 - 1924 рр., Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовніших і найбільш очевидних рисах. Це відразу ж було помічено багатьма російськими емігрантами, котрі ненавиділи комунізм, а проте віддавали належне більшовикам за те, що ті врятували Росію від розпаду. Декотрі навіть закликали всіх “російських патріотів” підтримувати більшовицький уряд, і хоч такі заклики не знайшли значної підтримки серед еміграції, все ж існувало загальне переконання, що Росія і під червоним прапором лишилась Росією. Проте в багатьох аспектах радянська держава була таки іншою. Не зупиняючись тут на цілком очевидних від-

мінностях між консервативним царизмом і революційними, “трансформаціоналістськими” радами, відзначимо лише наступне.

По-перше, царі не вважали свої закони придатними для всієї земної кулі і не прагнули зрівняти весь світ під однією — своєю — владою; Радянська держава тим часом була не тільки ідеологічною, а й вважала свою ідеологію універсальною, а свою форму правління — придатною для всезагального впровадження. За Ернстом Гелнером, радянський комунізм був “цілком незвичайним і, можливо, унікальним в історії суспільних систем утіленням детально розробленої, тотальної, всеосяжної і глибоко месіаністської теорії”²⁸.

По-друге, порівняно з імперською Росією, Радянська держава була суттєво зменшена в розмірі і зазнала ще суттєвіших змін у складі населення. Ті національності, які до 1914 р. були найбільш “західними”, далі інших просунулись на шляху сучасного державного статусу, не лишившись з Росією після революції: Фінляндія, Польща, Латвія, Естонія і Литва стали суверенними державами. Радянський Союз, таким чином, став державою більш російською й, водночас, більш азійською, ніж царська Росія. Справді, перепис 1926 р. виявив абсолютну перевагу росіян в СРСР, тоді як до 1914 р. вони мали перевагу лише відносно²⁹.

По-третє, хоча ця держава й була значно “російською” від попередниці, називалась вона Союзом Радянських Соціалістичних Республік і внутрішньо була організована за етнічними та лінгвістичними критеріями як федерація соціалістичних національних держав, котрі мали право, записане в усіх відповідних конституціях, вільного виходу з цього Союзу. Ця умова зовсім не була якоюсь поблажкою з боку режиму. На 1922 р. більшість “європейських” імперських підлеглих стали незалежними. Ті, хто намагався, але не зміг визволитися в 1918—1920 рр. — Україна, Білорусь, Вірменія, Грузія та Азербайджан, — отримали все ж визнання своїх спроб у вигляді статусу “суверенних радянських республік”, формально рівних партнерів Росії, тобто РРФСР. Це сталося після диспуту між Леніним і Сталіним, котрий пропонував натомість включити Україну, Білорусь, Грузію, Вірменію та Азербайджан до СРСР зі статусом автономних республік.

Створення СРСР поставило на порядок денний питання “російської власності” та її відношення до СРСР. Формально, Росія стала національною державою, конституційно рівною Україні чи Білорусі. Але водночас під РРФСР розумілося щось значно більше. В 1922 р. майбутні Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія і Таджикистан (під іншими назвами) належали Російській федерації, яка таким чином була слов'янсько-тюркською і християнсько-мусульманською. Лише після 1924 р., під час найбільшої територіально-національної реорганізації Центральної Азії ці регіони покинули РРФСР і ввійшли безпосередньо до СРСР. Але навіть після цього РРФСР зберігала цілу когорту автономних республік, районів, регіонів, кожний з яких мав назву за певною етнічною групою, тож РРФСР, по суті, була меншою копією СРСР всередині його.

Татарська АРСР була найзначнішою з усіх республік у складі Російської Федерації і, як Татарстан, вона залишається й сьогодні важливою частиною нової Росії. Сталін відмовився дати татарам статус союзної республіки, посиляючись на вигадані аргументи, що Татарстан, мовляв, не межує з іноземною територією і, таким чином, не може виконати своє конституційне право на вихід із Союзу. Хоч, мабуть, історія більше, ніж географія, лежала в основі справжніх сталінських мотивувань: Казань стала частиною тієї самої держави, що й Москва, задовго до того, як Ташкент, Баку чи, навіть, Київ опинилися під владою Москви чи Санкт-Петербурга. Росіяни й татари були здавна разом — спершу під ханами Золотої Орди, згодом — від Івана Грозного до Миколи II — під російськими царями.

З цих історичних даних можна вивести певні чинники, які забезпечили утримання влади більшовиками. З одного боку, більшовики зверталися до російського патріотизму, захищаючи цілісність того, що більшість росіян вважали своєю країною. Чимало царських генералів та офіцерів добровільно запропонували свої послуги Леніну й Троцькому в 1920 році під час польсько-радянської війни, яка з російської націоналістичної точки зору велася задля збереження Києва в складі Росії, тоді як із польської точки зору мала, по-перше, допомогти українцям у боротьбі за незалежність і, по-друге, порятувати поляків як націю. (На томість для Леніна і його товаришів це був лише засіб по-

ширити революцію далі в Європі)³⁰. З іншого боку, почавши з рішучої опозиції російському націоналізмові, більшовики дістали підтримку від багатьох представників пригноблених національностей Росії, котра виявилась вирішальною у громадянській війні. Це були, зокрема, і поляки, й фінни, й латвійці, які залишилися в СРСР після війни тому, що їх батьківщини стали “капіталістичними” країнами. Більшовики знайшли також певну підтримку серед зарубіжних симпатиків, для яких, як і для Леніна, польська війна провадилася, щоб зробити російську революцію інтернаціональною, тоді як перемога поляків означала б поразку світової революції.

Деякі інші геополітичні чинники теж виявилися сприятливими для рад. Війна проти Німеччини затягнулася до листопада 1918 р., і виснажені війною переможці не мали бажання вторгтися в Росію. До того ж, західні сили були зацікавлені у збереженні територіальної цілісності цієї країни після очікуваного там падіння комунізму, і тому відмовлялися у допомозі сепаратистам у національних околицях. (Варто нагадати, що Сполучені Штати, хоч і відмовлялися до 1933 р. визнати Радянську Росію, мали такі самі проблеми і з визнанням незалежності Фінляндії та Балтійських держав.)

Радянська утопія

Після 1917 року в Росії процес творення нації був призупинений, чи, власне, збитий зі шляху нормального розвитку комуністичним експериментом, який відтворив, чи, точніше, створив нову імперію на спеціальному антинаціональному, універсально-ідеологічному ґрунті. Комуністична держава визначала себе глобальними поняттями — як альтернативу “капіталізму”, його політичному, соціальному і культурному порядку. Її цілі поширювалися значно далі, ніж просто обслуговувати Росію та інші союзні республіки — Ленін і його товариші мали на думці щось інше. СРСР мав стати альтернативною моделлю сучасності, кращою, ніж запропонована заходом.

Після 1917 р. більшовики переконали себе, що їхня система, а отже, й управління, поширяться далеко за межі старої імперії, включно з Польщею та Фінляндією; вони

справді вірили, що являють собою прототип єдиної загальної цивілізації. Навіть для Сталіна “соціалізм в одній країні” був тільки початком³¹. Оскільки совіти вважали свою систему найвищою і цілком придатною для інших країн, вони розповсюдили її на держави Східної і Центральної Європи, захоплені в 1944 — 1945 рр. Аж поки врешті не залишилось ані соціалізму, ані єдиної країни³².

Інтернаціоналізм чи надмірна експансія?

Це есе стверджує, що утвердження інтернаціоналізму, як його розуміла Москва, себто надмірна експансія, розвалили Радянський Союз таким самим чином, як експансія розвалила свого часу й імперську Росію. Насіння майбутнього розпаду СРСР було посіяне під час його найбільшого військово-політичного тріумфу — під час і після II світової війни.

Спочатку, в 1939—1940 рр., совіти приєднали балтійські держави і східну Польщу, себто західні регіони сучасної України та Білорусі³³. Потім, після 1944 р., вони насадили радянську систему в тих раніше незалежних державах Центральної і Східної Європи, які опинилися під радянським контролем наприкінці II світової війни³⁴. Там радянська система розглядалася як форма російського домінування. Ці нації сильно відчували свою відмінність від Росії й хотіли наслідувати Захід. Можливо, розпад Радянського Союзу почався з першими ознаками розпаду єдності комуністичного світу. Конфлікт Сталіна з Тіто і відлучення Югославії послужили початком, а конфлікт із Китаєм став наступною, значно важливішою подією цього плану.

Якщо розрив між Москвою й Пекіном мав виняткове геополітичне значення, то вирішального ідеологічного удару радянському домінуванню завдала Польща. Починаючи з робітничих страйків у Познані (1956), Гданську (1970), Радомі (1976) і знов у Гданську (1980), і закінчуючи зародженням багатомільйонного руху “Солідарність”, польські робітники фактично підірвали найголовніший міф радянського комунізму — міф начебто створеної ним “пролетарської держави”. Це не означає, що ми недооцінюємо роль робітничих страйків у Східній Німеччині (1953), Угор-

ської революції (1956) чи Празької весни (1968). Але Польща фактично позбавила радянську модель будь-якої легітимності на своїй землі, оскільки загальнонародні страйки були організовані робітниками й очолювалися електриком, чиї пролетарські повноваження були бездоганними (і куди справжнішими, ніж у будь-якого лідера Польщі чи СРСР). Цей подвиг не могли здійснити ні селяни, ні інтелектуали, ні священики, ні студенти. І той факт, що робітники були одночасно поляками і католиками, надав ширшої історичної перспективи їхній боротьбі — зробивши її новою сторінкою багатосотлітньої боротьби між католицькою Польщею і православною Росією.

Після 1945 р. поляки кинули виклик радянському комунізму, достоту як їхні предки у ХІХ — на початку ХХ століття Російській імперії, — починаючи з повстання Костюшка 1794 р. і закінчуючи робітничими та студентськими страйками у Варшаві та Лодзі 1905 р. Історія Польщі після 1945 р. підтверджує оцінку Каппелера щодо виняткової ролі польського питання в занепаді й крахові Радянської імперії.

Уявімо собі, що Радянський Союз дозволив би Польщі залишитись “фінляндизованою”, замість спроби її радянізації/русифікації. Не було б тоді “польського жовтня” 1956 р., не було б і польського впливу на радянський блок, не було б, вочевидь, і “Солідарності”... Зробивши те саме з Естонією, Латвією й Литвою, совіти уникли б заразом і багатьох проблем у себе вдома, відбитих у знаному прибалтійському гаслі: “Москва намагається керувати нами, як усіма іншими, — отже мусимо допомогти всім іншим стати як ми”. Говорячи тут про спадкоємність між Костюшком і Валенсою, ми підкреслюємо передусім той факт, що в більшій частині Східної та Центральної Європи радянська система сприймалася як російський продукт і як форма російського домінування.

Понад 30 років тому Руперт Емерсон описав світ після 1945 р.: “Колоніалізм відступав набагато швидше, ніж здавалося взагалі можливим. Лише стара царистська імперія залишилася недоторканою, улягаючи новим ритмам комуністичного розвитку, поки її європейські прибічники поширювали її простори”³⁵. Підтвердивши цю оцінку походження комунізму у Східній Європі, інший учений, Рей-

монд Пірсон, побачив через 30 років “момент деколонізації” в ділі — ставши свідком падіння комунізму в цій частині світу³⁶.

Чому впала Радянська імперія?

Звичайно, Радянська імперія у Європі не розпалася просто тому, що східним європейцям не подобався статус колоній, робітничий клас відчував, що його експлуатують, а інтелігенція не сприймала радянської ідеології. Розпад почався з появою під впливом “холодної війни” масового усвідомлення, що Великий Задум комуністів провалився. Як пояснює Пірсон, “холодна війна” втомила й спотворила Радянську імперію до раніше незнаного рівня і призвела до такого самого виснаження, що й попередні світові війни. У своїх надмірних і вкрай нестерпних військових, економічних та політичних вимогах “холодна війна” виконала функцію третьої світової війни”. Ерік Гобсбавм робить такий самий висновок: “З міжнародної точки зору, СРСР був повністю переможеною країною, наче після важкої війни, — хоча війни як такої не було”³⁷. Її результат, продовжує він, великою мірою зумовлювався тим, що Східна Європа була ахіллесовою п'ятою радянської системи, а Польща (і, трохи менше, Угорщина) — її найбільш уразливою частиною”³⁸.

Але чому саме Східна Європа виявилась ахіллесовою п'ятою? Чи ж не був весь комуністичний план міжнародним із самого початку? Щоб відповісти на це запитання, мусимо простежити коротко за перебігом “холодної війни”.

Радянська система базувалась на тій ідеї, що національна держава є нормальною політичною формою для періоду капіталізму, тимчасом як соціалізм за своєю природою є інтернаціональним, ба навіть наднаціональним. Ця інтернаціональна сила повинна була змагатися і, безумовно, “перемогти” капіталістичну систему — систему незалежних національних держав. Щоправда, вже в 1930-і рр., за Сталіна, СРСР почав присвоювати собі військові традиції й зарубіжну політику царської імперії, а російська нація отримала статус “старшого брата”.

Публічна та офіційна ідентифікація Радянського Союзу з царською Росією ще більше посилилася під час і після другої світової війни. Але навіть наслідуючи царську Росію і віддаючи провідну роль російській мові й російському народові, СРСР не відмовлявся від своєї мети стати прототипом нової соціалістичної цивілізації, яка б переважала капіталізм і замінила б його, врешті-решт, на всій землі. Це був той тип інтернаціоналізму, що з ним мала справу Східна Європа після 1945 р.

Після смерті Сталіна, в мінливій політичній ситуації, Микита Хрущов відновив старий комуністичний виклик капіталістичним силам. Нова програма партії передбачала ретельний опис того, коли СРСР випередить спочатку Західну Європу, а потім і США за різними економічними та соціальними показниками. Радянські лідери були впевнені, що змагання з Заходом вимагає, як мінімум, рівного збройного потенціалу зі Сполученими Штатами і протиставлення себе Америці скрізь, особливо в країнах третього світу. Як казали в Москві в 1970-х рр., це треба робити, бо “США втручаються в радянські внутрішні справи на будь-якій частині земної кулі”.

Якийсь час здавалося, що совіти здобувають успіхи. Та невдовзі стало цілком зрозуміло, що вони не в змозі “встановити суспільний лад Добробуту й Справедливості” — ані бодай чогось одного. “Ситуацію погіршило й те, — писав Ернст Гелнер, — що японці та інші східні азіати показали, що західний капіталізм можна-таки наздогнати, проте за умов конфуціанської, а не марксистської адаптації ідей Адама Сміта”³⁹.

Це означало зневіру — а там, де бракує віри, формуються дедалі рішучіші антикомуністичні настрої. Східні європейці наочніше, ніж радянські жителі, бачили, що Захід перемагає. Вони погодилися б із Кеннетом Міногом та Берилом Вільямсом, які характеризували комунізм як “безплідну форму модернізації” та “легенду, яка претендує на те, щоб контролювати реальне життя”⁴⁰.

Східні європейці завжди знали, що реальне життя — на Заході. До того ж вони мали власні причини невисоко ставити будь-що, асоційоване з Росією, відкидаючи російські вимоги правління й зверхності. Вони б охоче погодилися з Бенедиктом Андерсоном, котрий ще у 1983 р. пропонував

СРСР згадати долю своїх імперських попередників з ХІХ ст., замість претендувати на організацію людства у ХХІ ст. (У новій передмові, датованій лютим 1991 р., Андерсон висловився ще чіткіше: “На початку нового тисячоліття мало що нагадуватиме про Союз Радянських Соціалістичних Республік, окрім ... самих республік”)⁴¹.

Імперія розпадається

Від розпаду Радянської зовнішньої імперії в Європі повернімося до падіння СРСР: від ахіллесової п'яти — до Ахіллеса.

Можна назвати чимало причин і чинників тієї важливої події. Неможливо зігнорувати, ані точно оцінити персональний чинник — роль Михайла Горбачова. Радянський програш у “холодній війні” і падіння комунізму у Східній Європі теж є суттєвими. Одна з аксіом західної “советології” стверджувала, що втрата Східної Європи похитне легітимність комунізму в СРСР, а тому СРСР ніколи не відмовиться від контролю над Центральною і Східною Європою⁴².

Те, що трапилося, напрочуд збігається з передбаченнями Рендела Колінза, веберівського соціолога, котрий навіть не був експертом із цього питання. Спираючись на широке порівняльне дослідження, Колінз стверджував, що “здається, всі основні геополітичні процеси працюють проти продовження Радянської світової влади”. “Якщо така надмірно розширена імперська країна (як Росія чи СРСР) вплутається в етнічний чи політичний конфлікт за своїми межами, існує серйозна тенденція поступової каталізації внутрішніх нестабільностей у межах імперії”. “А що перший раунд серйозних криз означатиме втрату Східної Європи чи іншої закордонної території, — вважає Колінз, — то кумулятивні процеси внутрішнього ослаблення сягнуть подальшої кульмінації у втраті наступної ланки історичних завоювань: Прибалтики, України, Кавказу, центрально-азіатських мусульманських територій...”⁴³

Було несподіванкою, що Колінз, як стороння людина, так передбачливо провістив події. Аж до падіння Радянського Союзу існувала широко розповсюджена думка, що Совіти мали успіх у будівництві урбанізованого,

індустріалізованого суспільства і що вони справді знайшли некапіталістичний шлях модернізації та соціалістичний еквівалент побудови нації шляхом створення радянського народу, багатоетнічного й багатомовного, об'єднаного, однак, російською мовою та комуністичною ідеологією. Це справді було прагненням Совітів, які не називали радянських людей нацією, вживаючи натомість термін “радянський народ”. Не було ніякого сумніву, що бути радянським громадянином означало не мати національності. (Ця ідея проголошувалась навкруги, як, наприклад, у популярній пісні: “Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз.”) Все в офіційній характеристиці “радянських людей” збігалось з умовним західним визначенням політичної, себто громадської, нації. Понад 60 років тому російський учений М.В.Устрялов у статті “Про радянську націю” стверджував зокрема, що Ради перетворювали всіх людей тодішнього СРСР в націю, визначену політично й ідеологічно, але не визначену етнічно⁴⁴.

Подальші західні дослідники мовчки, або й відкрито, розуміли “Ради” саме в цьому сенсі. Писалися книги й статті, проводилися семінари про радянських робітників, радянську молодь, радянську музику, балет і спорт; жваві дебати про політичні амбіції нового радянського середнього класу точилися фактично до остаточного краху СРСР; і хоча б один закордонний експерт порадив Москві вигадати “радянську” національну зацікавленість. Фахівці говорили про інституційний плюралізм в СРСР, маючи на увазі радянські інституції. Тож коли з'явилися гласність та перебудова, вони, природно, очікували появи нових радянських політичних партій, рухів і асоціацій.

Проте нічого такого не сталося. Багато хто, однак, і сьогодні не в змозі пояснити цього феномена. Ерік Гобсбавм, наприклад, вважає, що “дезінтеграція Союзу не спричинена появою націоналістичних сил”. Навпаки — націоналістичні сили в республіках виникли внаслідок дезінтеграції центру після поразки в “холодній війні”. “Країна просувалася до плюралістичної системи, породжуючи водночас економічну анархію. Це була вибухова комбінація, яка підірвала основи економічної та політичної єдності СРСР”⁴⁵. Та якщо могла виникнути така ситуація,

то лише тому, що "радянського" суспільства не існувало. Інакше альтернатива до центральної влади виникла б у "загальносоюзних" організаційних рамках, — чого, однак, не сталося. Націоналізм, отже, виник не тому, що центральна державна влада розвалилася. Радянська держава розвалилася саме тому, що не існувало радянського суспільства для її захисту — і не було справжніх інституцій, із яких могла би виникнути нова радянська співдружність. Як зазначив Анатолій Хазанов, радянська система була тоталітарною і "фактична відсутність громадянського суспільства в багатонаціональній Радянській державі передбачала, що кооперація, скоріше за все, буде досягнута на основі етнічної солідарності"⁴⁶.

Держава розпадалася не на "регіони", а на республіки — всі вони були різного розміру. Російська республіка простягалась від Балтики до Тихого океану, із населенням понад 150 мільйонів людей. Колінз дав переконливіше пояснення, чому все було саме так, і зробив це задовго до Гобсбаума і, навіть, до самого розпаду: "Формальний механізм виходу із Радянського Союзу вже готовий. П'ятнадцять найбільших, етнічно різних регіонів являють собою офіційно автономні держави, які мають місцевий механізм управління... В теперішній практиці ця автономія малоефективна, оскільки збройні сили, грошова система й економічне планування контролюються органами центральної влади, а політичний контроль проводиться єдиною національною Комуністичною партією. Важливість автономно-етнічної державної структури полягає, однак, у тому, що вона містить етнічні визначення і водночас організаційні структури, які можуть стати основою справді окремих держав, якщо центральний уряд серйозно ослабне"⁴⁷.

Ідея, яка замінила марксизм-ленінізм в останні дні Радянського Союзу, — це була ідея нації. Москва не створювала сучасних націй у радянському просторі, навпаки — вони виникли всупереч протидії радянського режиму. Це пояснює, чому спочатку національні рухи очолювалися у більшості своїй письменниками, поетами, митцями та вченими-гуманітаріями: всі ці сфери публічного життя були найменш радянськими. Втім, коли стало очевидно, що радянський корабель тоне, деякі суто радянські діячі теж вирішили стати "національними" політиками. З'явилися

“перероджені” узбеки, українці, грузини та інші. Коли московський Центр зник, а суспільства й нації ще не стали достатньо сильними, ці экс-комуністи зробилися хазяями своїх нових країн, навіть не роблячи спроб розділити владу з націоналістичною інтелігенцією. Колінз передбачав і це: “Ймовірна дезінтеграція Радянського Союзу може відбутися скоріш за все під орудою колишніх політиків-комуністів. Враховуючи нинішню монополію комуністів у політичній сфері в Радянському Союзі, політичним змінам буде важко пройти якимось іншим шляхом, у всякому разі, спочатку”⁴⁸.

Вихід Росії

Втім, навіть Колінз не передбачав виходу Росії з імперії. Та й хто міг уявити, що колишній секретар партії з Уралу, захищаючи Кремль, досягне першої президентської посади в незалежній Росії?

Саме це зробив, однак, Борис Єльцин. Історики довго ще будуть сперечатися про “об’єктивні” та “суб’єктивні” чинники розпаду СРСР, але Джон Барбер має рацію, коли пише про події 1990—1991 рр.: “Радянський Союз не просто розпався: він був розвалений діями його опонентів... Об’єднання реформістських комуністів і антикомуністичних “демократів” не отримало державної влади просто через недогляд”⁴⁹.

У червні 1990 р. Російська республіка проголосила свою незалежність у Декларації про державний суверенітет і розпочала створення необхідних органів, включно з адміністрацією президента Росії, зробивши, таким чином, упевнений крок до повної державності⁵⁰.

Втім, зазначає Джордж Кенан, якщо з формального боку російська декларація про незалежність лише “зрівнювала російську націю з усіма периферійними одиницями колишнього Радянського Союзу”, то у фактичному плані вона становила “смертельну загрозу Радянському Союзові як такому”. Радянський Союз ставав “порожньою мушлею, без людей, без території, без будь-чого, крім суто теоретичної ідентичності”⁵¹.

Вибір Росії

Ні за царів, ні за комуністів, як ми бачили, Росія не змогла перейти від імперії до національної держави. Напруженість, а потім відкритий конфлікт між імперською державою і російським національним “суспільством”, що почало зароджуватися, стали основним чинником розпаду імперії в 1917 р. і розпаду СРСР в 1991 р. В обох випадках, хоча й різними шляхами, “Росія” спричинила падіння “імперії”. Таким чином ми приходимо до кінцевого висновку Марка Р. Бесінджера про те, що “від самого початку новочасного будівництва держави в царській імперії, держава й імперія довели, що їх дуже важко роз’єднати, зумовивши тим і розпад Російської імперії, і загибель СРСР, і нинішні напрямки розвитку пострадянської політики”⁵². Підсумовуючи, автор стверджує, що провал будівництва держави був результатом фундаментальнішої невдачі у формуванні російської нації.

У такому ракурсі Анатолій Хазанов подає дуже колоритну аналогію, беручи інший приклад переходу від імперської національності до нації, з якого можемо краще зрозуміти нинішнє російське становище. За Хазановим, росіяни в радянській імперії — і, як ми можемо припустити, їхні предки в імперській Росії, — “залишилися на турецькому рівні національної ідентичності”. Це означає, що вони ідентифікували свою країну, Росію, з Радянським Союзом у значній мірі так само, як турки колись ідентифікували Туреччину з Османською імперією. Хазанов доводить, що радянська національна політика була “шкідливою” для формування російської нації і дозволяла урядові “впроваджувати імперські інтереси, пригнічуючи російські національні інтереси”. Він робить висновок, що формування сучасної російської нації ще не завершилося. Чи буде Росія громадянською, а чи етнічною нацією — питання залишається відкритим⁵³.

А чи вирішують тим часом мешканці пострадянської Російської Федерації (офіційна назва країни) “російське питання” успішніше за своїх імперських попередників?

Подивімося спочатку на географію. Часто можна почути — і в Росії і за кордоном, — що Російська Федерація після 1991 р. є “штучним” утворенням, бо, мовляв, для Росії в її

теперішніх межах не було жодного історичного прецеденту. Це слушно, але те саме можна сказати й про велику кількість інших держав у Європі, не кажучи вже про Азію й Африку. До 1990 р. не існувало Німеччини в її нинішніх межах. Тої Польщі, яка з'явилася в 1945 р., теж ніколи раніше не існувало. Туреччина, чий вигляд на мапі для всіх, окрім курдів, є таким природним і "нормальним", у 1920-ті роки здавалася штучним утворенням пост-османського світу. Нова Туреччина була ще менш "історичною", ніж пострадянська Росія.

Зайве казати, що в усіх цих випадках глибока й болюча переоцінка була необхідна для того, щоб відповідні нації погодилися з тим, що являють собою Німеччина, Польща, Туреччина. (Згадаймо, як драматично генерал де Голь примушував Францію врешті-решт прийняти той факт, що Алжир не є французькою колонією!)

Ці приклади допоможуть нам краще зрозуміти проблеми самоідентифікації сьогоднішньої Росії. Але щоб відчуті російські незручності з географією, варто звернутися до російської історії. Вона допоможе нам зрозуміти, чому Київ, підпорядкований Москві "щойно" з 1667 р., став столицею нової незалежної держави у 1991 р., тоді як Казань, яка завойована Москвою на століття раніше, так і залишилася столицею республіки у складі Росії.

Російські стосунки з Україною і російсько-"азійські" зв'язки залишаються головним на сьогодні російським національним питанням. Чимало росіян відчуває, що культурне і політичне "розташування" їхньої країни (чи входить вона до складу "Європи", а чи є ядром "Євразії"?) залежить від того, як буде вирішене згадане питання.

Українсько-російські відносини доволі детально вивчені, тож не будемо тут на них зупинятися, зазначимо лише, що всі політичні кола в Росії й досі сумніваються, чи справді існує українська національність, хоча з тактичних причин не всі говорять про це відкрито. За суперечками про Чорноморський флот або статус Криму криється небажання визнати Україну як незалежну від Росії державу⁵⁴. Російсько-"східні" зв'язки як спроба визначення ідентичності Росії, одержують менше уваги, хоча саме вони, на наш погляд, історично важливіші для російського самовизначення як нації та держави. Одним із неочікуваних

вирішень конфлікту в Чечні може стати більша увага до національного питання в Російській Федерації. Приклад того, наскільки серйозно можуть розглядатися ці проблеми принаймні деякими політиками та вченими, знаходимо у звіті симпозиуму, що проводився у Москві 1995 р. під назвою “Росія в умовах стратегічної нестабільності”. Наступний фрагмент виступу М.Моїсєєва показує, про що йшлося на цьому симпозиумі: “Якщо глибоко вивчити окреслену тут проблему, можна побачити, що два тисячоліття нашого життя з татарами та їхніми предками сформували в нас однаковий менталітет. Ось чому наш синтез з ісламським світом цілком реальний, і можна передбачати досить глибоку взаємну пошану і розуміння. Але якщо ми не досягнемо цього, нам загрожує лихо. Я в цьому впевнений”⁵⁵.

Але чому Росія мала б прислухатися до академіка Моїсєєва?⁵⁶ Схоже, державні мужі і впливові аналітики у Москві приділяють сьогодні куди більше уваги питанню, як “відновити” Мінськ, Алмати та Київ, ніж як не “загубити Казань”. Вони головним чином думають про відновлення імперії — чи називатиметься вона Третьою? — і майже не думають про будівництво держави, “Другої республіки”. Можливо, вони реалісти: перша імперія проіснувала кілька століть, друга — сімдесят років, тимчасом як перша республіка — єдина Росія, що була демократичною, — проіснувала заледве вісім місяців.

Але, можливо, й відновлювачі імперії повторюють фатальні помилки своїх царських і радянських попередників, котрі, за словами Генрі Кіссінджера, страждали від “російської манії нових завоювань”. Лише деякі з них “були досить мудrimi, щоб усвідомити, що для Росії збільшення території означало збільшення слабкості... врешті-решт, комуністична імперія розпалася з тих же причин, що й царська”⁵⁷.

Не лише “манія завоювань” пов’язує нинішню еліту з царським і радянським минулим, а й зневага до умов життя російських людей. Коли О. Солженіцин заявив, що російської нації сьогодні не існує, його слова підтвердили судження Пайпса й Готьє щодо пореволюційної епохи. Солженіцин нарікає на “стратифікацію росіян нібито на дві окремі нації” й ілюструє свій висновок такими словами:

“неосязна провінційно-селянська глушина і несумірна меншість у столиці, цілком чужа їй та вестернізована у своїй культурі”. Солженіцин бачить ознаку російської національної “катастрофи” в “сьогоднішньому аморфному стані російської національної свідомості, в сірій байдужості до їхньої національної спорідненості і навіть ще більшій апатії до співвітчизників у страшній нужді”. Нема потреби поділяти погляди чи приймати мову, але треба проникнути у становище Росії, — а саме це лишається поза увагою спостерігачів, що видно, зокрема, з їхнього подиву з того, як росіяни голосують. Реальна катастрофа в Росії, стверджує Солженіцин, полягає в словах: “наше вимирання”⁵⁸.

Те, що Солженіцин називає національною “катастрофою”, професійний демограф В.Козлов описує менш апокаліптичними, але не менш вражаючими словами у своїй праці “Вимирання росіян: історико-демографічна криза чи катастрофа?”⁵⁹ Козлов передбачає, що до 2000 р. кількість росіян у Російській Федерації зменшиться порівняно з 1989 р. на 7 - 9 мільйонів, а в “близькому зарубіжжі” — на 20 - 25 мільйонів. Козлов відзначає з занепокоєнням, що в 1989 р. чистий приріст населення в Російській Федерації становив 289.2 тис. росіян і 287.1 тис. неросіян. (Його тривога зрозуміла, коли врахувати, що 1989 року в Російській Федерації було 119.9 млн. росіян, котрі становили 81.5% населення.) Важко сказати, чи міркували президент Росії та його міністр оборони над приєднанням Чечні у світлі цієї статистики⁶⁰.

У звіті про свою місію до Москви колишній посол США в СРСР Джек Ф.Метлок робить висновок, що “є дві речі, які настільки очевидні, наскільки взагалі щось може бути очевидним у людських стосунках: 1. Радянська система не може бути збудована знов... 2. Російську імперію відновити неможливо, навіть якщо російські люди плекатимуть емоційну відданість міфологізованому минулому і зазнаватимуть періодичної обробки з боку демагогів. Тільки здорова російська економіка може вирівняти рахунок, проте вона ніколи не стане здоровою, якщо Росія знову зверне на шлях імперіалізму”⁶¹.

Метлок нагадує своїм читачам, що “Росія не може собі дозволити далі бути імперією, хоч і намагається це робити.

імперії дорого обходяться”. Він також вказує на аспект, розуміння якого, на диво, не вистачає всім російським проектам відновлення імперії: неминучий опір колишніх республік. Для Росії, вважає він, “внутрішнє національне будівництво є принциповим викликом. ... Росія повинна поступово реформуватись або розвалитись”⁶².

Історія показує, що нації та їхні лідери рідко користуються її уроками. Нема ніяких гарантій, що мудра і дружня порада колишнього посла буде врахована тими, хто формує російську думку чи вирішує долю своєї країни.

У 1991 р. здавалося, що Росія поведе внутрішнє пострадянське середовище до економічних реформ і демократизації — як колись повела народи імперії в бік радянзації. Ті росіяни, які не прийняли дезінтеграцію імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, могли сподіватися, що російський уряд відновить імперію на шляху дерадянзації — цього разу в ліберальній, “західній” формі. Але для того, щоб існував такий шанс, у Росії мусили б наростати економічні та політичні реформи. У 1996 р., однак, цей шанс куди менший, ніж п'ять років тому. Політично комуністи в змозі отримати дуже багато з ситуації й настрою, описаних Солженіциним. І саме вони є найрішучішими і найкраще організованими поборниками імперського відновлення. Поки що їхнє бачення реінтеграції не збігається з баченням демократів та лібералів. Сьогоднішні росіяни, як і попередня генерація, мають вибрати між різними Росіями, а не просто між партіями і лідерами, що змагаються. Чи віддадуть вони перевагу територіально зменшеній Росії, якою вона є тепер, намагаючись побудувати демократію й ринкову економіку, а чи виберуть “велику” Росію, яка, за обіцянками комуністів, поверне їм Київ, Ташкент і все інше, але ціною демократії й вільної економіки?

Примітки

¹ Серед інших таких спроб див. Alexander Dallin, “Causes of the Collapse of the USSR,” *Post-Soviet Affairs*, vol.8, no.4 (October-December 1992), pp. 279-302. Для порівняльного вивчення падіння імперії і зростання націй див. есе Richard L. Rudolph, Alexander J. Motyl, William O. McCagg, Jr.,

Good, eds., *Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union* (New York: St. Martin's Press, 1992), pp. 3-93.

² Чіткий і короткий опис відповідної історії див. у "The Legacies of History", in Karen Dawisha and Bruce Parrot, *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval* (Cambridge and New York : Cambridge University Press, 1994), pp. 23-56.

³ Ghita Ionescu, *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe* (Baltimore, MD: Penguin, 1965), p.7.

⁴ Dominic Lieven, "The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Politics", *Journal of Contemporary History*, vol.30 (1995), pp.607-36. Цитата на с.608.

⁵ Istvan Hont, "The Permanent Crisis of a Divided Mankind: Contemporary Crisis of the Nation State' in Historical Perspective", John dunn, ed., *Contemporary Crisis of the Nation State?*, (Oxford, UK, and Cambridge, MA, Blackwell,1995), p.172, цитата із Michael W. Doyle, *Empires* (Ithaca, Cornell University Press, 1986), p. 45.

⁶ Andreas Kappeler, *Russland als Vielvoelkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Muenchen: C.H.Beck,1992), pp.24-56.

⁷ Richard Pipes, "Introduction: the Nationality Problem", Zev Katz, Rosemarie Rogers, Frederic Harned, eds., *Handbook of Major Soviet Nationalities*, (New York: The Free Press, London: Collier McMillan, 1975), p. 2n.

⁸ Edward L. Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, vol. 26, no.3 (1967), pp. 548-58.

⁹ Nikolai Sergeevich Trubetskoy, *The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity*, ed. by Anatoly Liberman (Ann Arbor, Mich.: Michigan Slavic Publications, 1991), "The Ukrainian Problem", pp. 244-67, в оригіналі опубліковані під назвою "К украинской проблеме", *Евразийский временник*, 5, 1927, с. 165-84.

¹⁰ Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837* (New Haven: Yale University Press, 1992), p. 6: "Великобританія не виникла шляхом "злиття" різних регіональних чи попередніх національних культур, що були в її межах... Британськість превалювала над внутрішніми відмінностями — у відповідь на контакти з Іншими, а більш за все у відповідь на конфлікти з Іншими". Таким чином, англійців, шотландців та уельсцівєднала спільна ворожість до католицизму — але це також відокремлювало ірландців від британської нації. Ми не вважаємо, що в Росії відмінність між православними та мусульманами унеможлиблювала їхню боротьбу проти спільних "Інших": фактично, в багатьох випадках російські мусульмани билися разом з православними росіянами проти католицької та протестантської сил. Але пізніше росіяни вирішили не згадувати про це". (Див. прим. 55.)

¹¹ Andreas Kappeler, *Russland Als Vielvoelkerreich*, p. 179.

¹² Frantisek Graus, "Slavs and Germans", Geoffreu Barraclough, ed., *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970, p. 26.

¹³ Andreas Kappeler, *Russland Als Vielvoelkerreich*, pp. 9-18, p.15.

¹⁴ Geffrey Hosking, "The Freudian Frontier", *The Times Literary Supplement*, 10 March 1995, p. 27, rev. of Susan Lauton, *Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Дивись також: Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space", *Slavic Review*, vol. 50, no. 1 (Spring 1991), pp. 1-17.

¹⁵ Edward L. Keenan, "On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors", in S. Frederick Starr, ed., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, N.Y. and London, England: M. E. Sharpe, 1994), p. 27.

¹⁶ Keenan, "On Certain Mythical Beliefs", p. 23. Також див.: Edward L. Keenan, "Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654. An Agenda for Historians", in Peter G. Potichnyj, et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992), pp. 20-38.

¹⁷ Дивись, наприклад, David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850*, (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1985), Zenon E. Cohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760-1830* (Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute Distr. by Harvard University Press, 1988), and Marc Raeff, "Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century", in Peter G. Potichnyj, et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, pp. 69-85. Для ширшої перспективи огляду трикутника Польща-Україна-Росія в XIX столітті див. дві яскраво оригінальні монографії Daniel Beauvois: *Le noble, le serf et le revizor: La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863)* (Paris: Archives contemporaines, 1984), і *La Bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les polonais et les conflits socio-ethniques* (Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993).

¹⁸ Andrzej Walicki, "Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of 19th Century Russia", *The Russian Review*, vol. 36, no. 1 (January, 1977), pp. 1-45.

¹⁹ Тут можна відмітити, що, як доводить Альфред Дж. Рібер, імперський російський історичний досвід включав обов'язково "боротьбу на двох рівнях за гегемонію над прикордонними землями" — з народами, якими імперія керувала, чи вважала, що керує, та з іншими імперіями. Див.: Alfred J. Rieber, "Struggle over the Borderlands", in S. Frederick Starr, et., *The Legacy of History* (Armonk, N.Y. and London, England: M. E. Sharpe, 1994), p. 86. Ми не заглиблюємось тут у цей аспект імперської історії, оскільки він не має прямого стосунку до нашого обговорення.

²⁰ Альфред Дж. Рібер звернув увагу на дуже тісний зв'язок між проблемою неросійських національностей і революційним рухом у російських володіннях. Політика русифікації, спрямована проти меншин, породила не тільки націоналізм у відповідь, але також полегшила розповсюдження революційної агітації, ідей народництва та марксизму серед фінів, євреїв, балтійців і кавказьких народностей. Це були більш асимільовані неросіяни, які взяли участь у російському національному русі. "В 1905 р. царську автократію очікував ураган у відповідь на її безладне культурне сіяння". Alfred J. Rieber, "Struggle over the Borderlands", p. 81.

²¹ Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime* (New York: Alfred A. Knopf, 1993), pp. 494, 497.

²² Ibid., p. 493.

²³ Mark R. Beissinger, "The Persisting Ambiguity of Empire", *Post-Soviet Affairs*, vol. 11, no. 2 (1995), p. 160.

²⁴ John-Paul Himka, "The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-20: The Historiographical Agenda", *Archiv fuer Sozialgeschichte*, 34, 1994, 95-110, на с. 110 він пише: "Така ж важлива, ніж нова соціальна історія російської революції, історія української революції має й дещо істотніше: національний фактор".

²⁵ Ronald Grigor Suny, "Ambiguous Categories: States, Empires and Nations", *Post-Soviet Affairs*, 1995, 11, 2, p.192: "Московія та імперська Росія мали успіхи в інтегруванні внутрішніх регіонів своєї імперії, які часто називалися "внутрішні губернії", в єдину національність... але... підтримували й посилювали різницю між російською провінцією та неросійською периферією". (Коли Суні на с.191 пише, що Росія "не змогла створити 'російської нації' в межах імперії", він посилається на те, що імперія не змогла зробити росіян з "меншин".) Досить цікаво в свої книзі *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, (Stanford: Stanford University Press, 1993), Суні аналізує всі основні національні проблеми в Російській імперії у 1917 р. і після того — за одним винятком, росіянами, так ніби революція і громадянська війна не були російською національною проблемою.

²⁶ Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, p. 497.

²⁷ Yurii Got'e, *Time of Troubles*, перекладено англійською, редакція і вступ Terence Emmons (Princeton: Princeton University Press, 1988), p.103. Раніше, 16 листопада 1917 р., Готьє писав: "...Росія зраджена і продана, а росіяни відчувають спустошеність, і вони абсолютно не цікавляться своєю інтернаціональною долею. Це є безпрецедентною подією у світовій історії, коли численні люди, які до того ж вважали себе великими людьми, світовою силою всупереч усім обмеженням, за вісім місяців закопали себе своїми власними руками. А отже велика ідея російської сили, російської нації, була міражем, обманом, який ніколи не існував у реальності". (Час лиха, с.80-81).

Ідея, що "1917 р." — мається на увазі листопад 1917 р. — являє собою національну катастрофу в російській історії, ще донедавна підтримувалася багатьма росіянами, включаючи й тих, хто картав політику царської імперії за створення умов, що призвели до цієї катастрофи. Так, наприклад, Ілля Герасимов у праці "Российская ментальность и модернизация", *Общественные науки и современность*, № 4, 1994, с.72, бачить у році 1917 "падіння російської національної ідеї". (Для порівняльної оцінки 1917 року див. також: Борис Земцов, "Откуда есть пошла... российская цивилизация", *Общественные науки и современность*, № 4, 1994, с.51-62.)

²⁸ Ernest Gellner, "Nationalism in the Vacuum", Alexander J. Motyl, ed., *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR* (New York: Columbia University Press, 1992), p.247.

²⁹ Robert J. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

³⁰ Piotr S. Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969), Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920* (London, Macdonald, 1972), and Paul Latawski, ed., *The Reconstruction of Poland, 1914-1923* (London: Macmillan 1992).

³¹ До питання, що радянський "інтернаціоналістський" вигляд слід сприймати серйозно, навіть коли СРСР, за всіма твердженнями, був націоналістичною силою, див.: Roman Szporluk, "Conflict in Soviet Domestic and Foreign Policy: Universal Ideology and National Tradition", in William Zimmerman and Harold K. Jacobson, eds., *Behavior, Culture, and Conflict in World Politics* (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1993), pp. 275-90, у якій цитується відповідна література.

³² Про мої ранні спроби відповісти на це питання див. "After Empire: What?", *Daedalus*, vol.123, no. 3 (Summer 1994), pp. 21-39.

³³ Існує багато гарних досліджень про Балтійські держави під радянською владою і про їхню боротьбу за незалежність, наприклад, Anatol

Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence* (New Haven: Yale University Press, 1993). Короткий опис прибалтійців, так само як українців та західних білорусів і молдаванів, подано у Roman Szporluk, "The Soviet West — or Far Eastern Europe?", *East European Politics and Societies*, vol.3, no.3 (Fall 1991), pp. 466-82.

³⁴ Zbigniew Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, видано вперше в 1960 р.

³⁵ Rupert Emerson, *From Empire to Nation. The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples* (Boston: Beacon Press, 1960), p.36.

³⁶ Raymond Pearson, "The Making of 89: Nationalism and the Dissolution of Communist Eastern Europe", *Nations and Nationalism*, vol.1, no. 1 (1995), 69-79 cit. on p. 75.

³⁷ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991* (New York: Pantheon Books, 1994), p. 492.

³⁸ Ibid., p. 475.

³⁹ Ernest Gellner, "Nationalism in the Vacuum", in Motyl, ed., *Thinking Theoretically*, p. 248.

⁴⁰ Kenneth Minogue and Beryl Williams, "Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism" in Motyl, ed., *Thinking Theoretically*, p. 241.

⁴¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983), p.12, і доповнене видання (London and New York: Verso, 1991) p. xi.

⁴² Див., наприклад, Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1989) pp. 75 and 221, and Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1992), pp. 217-18.

⁴³ Randall Collins, *Weberian Sociological Theory*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1986), p. 203.

⁴⁴ Н.В. Устрялов, "О советской нации". - Наше время (Шанхай: 1934), с.38-39, цитується в Roman Szporluk, "Nationalities and the Russian Problem in the USSR", *Journal of International Affairs*, vol. 27, no.1 (1973), p.40. Для протилежного судження, що "Радянський Союз не був започаткований чи інституціоналізований як національна держава", див. Rogers Brubaker, "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An Institutional Account", *Theory and Society*, vol.23,no.1 (February 1994), pp.50-52. (Див. також Suny, "Ambitious Categories", *Post-Soviet Affaris*, vol.11,no.2, p.190, де міститься зокрема такий коментар: "Було докладено на диво мало зусиль до створення 'Радянської нації'". Я би також оцінив ідею, що Совіти інституціонували етнічність на республіканському рівні. Це було зроблено переважно в культурній сфері. (Українські школи існували тільки на Україні, латвійські — тільки в Латвії.) Радянська пропаганда дуже пишалася тим, що більшість республік були "нарешті" багатоетнічними і кількість етносів у кожній із них зростала; взірцем Радянської республіки був Казахстан, де казахи складали меншість. Міжреспубліканські "обміни кадрами" були відкрито проголошеною політикою. Найкращий аналіз радянського підходу до національності й етнічності див. у Teresa Rakowska-Harmstone, "Chickens Coming Home to Roost: A Perspective on Soviet Ethnic Relations", *Journal of International Affairs*, vol. 42, no. 2 (1992), pp. 519-48, та Anatoly Khazanov, *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States* (Madison and London: University of Wisconsin Press, 1995), pp.3-51.

⁴⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes*. - New York: Pantheon Books, 1994, pp. 492-493.

⁴⁶ Khazanov, *After the USSR*, p.28. Cf. *ibid.*, p.231: "Авторитарний капіталізм придушував громадянське суспільство і не терпів ... деяких форм соціальної самоорганізації ... Тим часом тоталітарний комунізм руйнував громадське суспільство повністю". John A. Hall, *Coercion and Consent: Studies on the modern state* (Cambridge: Polity Press, 1994), p. 146, наголошує, що "один важливий спадок комунізму, а саме руйнування громадянського суспільства ... зробило фактично неможливою лібералізацію комуністичного режиму".

⁴⁷ Collins, *Weberian Sociological Theory*, p.204.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 207.

⁴⁹ John Barber, "Russia: a Crisis of Post-imperial Viability", in John Dunn, ed., *Contemporary Crisis of the Nation State*, p.39. Дивись також John B. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton University Press, 1993) і "Russia: Confronting a Loss of Empire", in Ian Bremmer and Ray Taras, eds., *Nations and Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1996), pp. 43-72.

⁵⁰ Barber, "Russia", *ibid.*, p. 40.

⁵¹ George F. Kennan, "Witness to the Fall", *New York Review of Books*, November 16, 1995, p. 10. (Review of Jack F. Matlock, Jr., *Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*, New York, Random House, 1995).

⁵² Mark R. Beissinger, "The Persisting Ambiguity of Empire", *Post-Soviet Affairs*, p. 158.

⁵³ Khazanov, *After the USSR*, pp. 239-40.

⁵⁴ Roman Solchanyk, "Russia, Ukraine, and the Imperial Legacy", *Post-Soviet Affairs*, vol. 9, no. 4 (1993), pp. 337-365, і "Ukraine, The (Former) Center, Russia, and 'Russia'", *Studies in Comparative Communism*, vol. 25, no. 1 (March 1992), pp. 90-107, аналізує нинішню політичну проблему в історичному ракурсі.

⁵⁵ "Россия в условиях стратегической нестабильности. (Материалы круглого стола)", *Вопросы философии*, № 9, 1995, с. 7. Характерно, що Моїсєєв вважає за потрібне нагадувати своїм елітним слухачам: "Тільки дехто пам'ятає, що під час облоги Казані всі полки російської армії були під командою татарських князів — не тих, що були разом із Чингісханом, а своїх сусідів із Волзького регіону" (там само, с. 4). (Моїсєєв також дуже негативно оцінює західних українців, котрі, як він вважає, були корумповані католицьким Заходом і, таким чином, здобули "ментальність" чужішу від татарської.)

⁵⁶ Як вважає Галина Старовойтова (лекція в Гарвардському університеті 12 березня 1996 р.), утворення "Ісламської Російської партії" та її участь у виборах у грудні 1995 р. має бути розглянута як реперкусія Чеченської кризи в російській політиці. Про етнополітичний процес серед татарів і чувашів сьогодні див.: Victor A. Shnirelman, *Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia* (Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996).

⁵⁷ Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York: Simon and Schuster, 1994), p. 176. Кіссінджер робить висновок, що "Радянський Союз відчував би себе значно краще, якби залишився в межах, встановлених після другої світової війни й розвивав стосунки з сателітами як із Фінляндією" (там само). Це

нагадує тезу Хазанова: "Надмірне розширення — загальна пастка для імперій". (After The USSR, p. 10).

⁵⁸ Див.: Aleksandr Solzhenitsyn "The Russian Question" at the End of the Twentieth Century, переклад Єрмолая Солженіцина (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995), pp. 104-105.

⁵⁹ В.И.Козлов, "Вымирание русских: историко-демографический кризис или катастрофа?" Вестник Российской Академии Наук, том 65, №9 (Сентябрь 1995), с. 771-777. Див. також Mark G. Field, "The Health Crisis in the Former Soviet Union: A Report from the 'Post-War' Zone", Social Science and Medicine, vol. 41, no. 11 (1995), pp. 1469-1478.

⁶⁰ Див. Khazanov, After the USSR, pp. 247-71, там є важливі дані про етнічний склад різних частин колишнього Радянського Союзу, особливо Середньої Азії та Російської Федерації.

⁶¹ Jack F. Matlock, Jr., Autopsy of an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union (New York: Random House, 1995), p.737.

⁶² Ibid., pp. 738-39. Обговорення російської національної і державної ідентичності у ракурсі Російської Федерації сьогодні див.: Marie Mendras, "La Russie dans les tetes," Commentaire, vol. 18, no. 71 (Automne, 1995), pp. 501-509.